

Consideracions sobre el Neolític final-calcolític a Catalunya (2500-1800 a.C.)

JOSEP TARRÚS i GALTER

Durant el Neolític final, que començaria vers la meitat del III mil·lenari a.C., s'esdevenen tota una sèrie de fenòmens culturals que suposaran el trencament de la relativa uniformitat que el neolític mitjà dels Sepulcres de Fossa havia implantat a Catalunya.

Així apareixeran tot un conjunt de grups locals diversos, fortament regionalitzats, tal com ja havia passat en una altra escala al final del neolític antic.

Una característica cultural bàsica agruparà a tots aquests grups: l'enterrament col·lectiu en tota mena de sepulcres (coves, abrics, dòlmens, fosses, i cistes megalítiques), sovint molt aparents i fàcils de trobar, cosa que explica la gran abundància de jaciments d'enterrament coneguts en aquesta època.

El ritu d'enterrament del Neolític final-calcolític, a excepció dels grups campaniformes, comporta generalment una inhumació secundària dels cadàvers als seus sepulcres, una vegada ja descarnats i havent-se triat a vegades les parts de l'esquelet més interessants de conservar com els cranis o els ossos llargs. No hi ha dades fidedignes a Catalunya sobre la cremació dels cadàvers en aquesta etapa, encara que és possible un ritu d'aquesta classe a finals del II mil·lenari (en coves i dòlmens) perquè el tenim en canvi ben documentat a inicis del bronze antic (1).

Les creences ultraterrenes es continuen afermant durant el període neolític final-calcolític, si tenim en compte la magnificència d'alguns dels nous mausoleus (grans dòlmens) i les troballes de possibles zones per a cerimònies religioses al seu voltant o dintre seu, tal com passava clarament a les cultures calcolítiques del Sud-Est i del Sud-Oest peninsular (amb altars i ídols).

A casa nostra les cèlebres cassoletes, a vegades intercomunicades, que es troben sovint als dòlmens o a prop d'ells, poden també ésser interpretades

(1) Com per exemple a les coves de les Encantades de Martí (J. Tarrús, *L'Alta i la Baixa Garrotxa del neolític antic al calcolític*, a rev. *Ausa* X/102, Vic 1982); a la cova Freda de Collbató (J. Colomines, *Prehistòria de Montserrat*, 1925); a la cova 120 de Sadernes (Cent Vint Group, *Ritual d'enterrament amb cremació a la cova 120 de la Garrotxa*, a *Ciència* n.º 19, Barcelona, 1982); i als abrics granítics de la Vall Llobrega de Calonge, materials inèdits al Museu Municipal de Calonge.

com a elements cerimonials tal com Lluís Esteva ha afirmat repetidament (2). No coneixem ídols a Catalunya clarament atribuïbles (3) en aquesta època del neolític final-calcolític, però en canvi sí que tenim figures gravades a les roques a l'aire lliure com a la Roca de Campmany o de Savassona (4).

També cal considerar els menhirs, que apareixen a les zones megalítiques més riques, com l'Empordà, sovint relacionats amb cultes a la fecunditat per la seva forma fàl·lica, i al voltant dels quals podrien haver-se realitzat cerimònies rituals funeràries o d'altre tipus.

Durant el neolític final-calcolític s'accentuarà a Catalunya el poblament de la muntanya, segurament coincidint amb l'optimum climàtic del Mediterrani Occidental amb un clima més calent i humit que anteriorment, que proporcionarà extensos boscos i la fauna subsegüent a zones ara desertes. De totes maneres la intensitat de poblament a la muntanya en aquesta època, així com les altures abastades (molt sovint per damunt dels 1.000 metres), no es tornarà a veure fins a l'Alta Edat Mitjana.

Aquesta preferència per la muntanya envers la plana, en relació al període anterior dels Sepulcres de Fossa del nostre neolític mitjà, no significa que aquesta fos abandonada.

Coneixem algunes estructures d'habitació del neolític final-calcolític a les planes de Catalunya, algunes relacionades amb el grup de Veraza o amb

(2) L. ESTEVA: *Sepulcros megalíticos de las Gabarras*, I, a *CSM III*, Girona, 1964.

L. ESTEVA-J. TARRÚS: *El dolmen del Dr. Pericot (Fitor, Fonteta)*, a *Cypsela IV*, Girona, 1982.

(3) Existeix un ídol d'os femení a la cova de les Encantades de Martí (Banyoles, però la seva època és incerta entre el neolític final i l'edat del bronze).

Igualment cal considerar les plaquetes d'esquist o altres pedres, rectangulars i llises que apareixen en els nostres sepulcres col·lectius (coves-dòlmens), en especial cal destacar les plaquetes gravades amb decoracions geomètriques com les portugueses de la muntanya de Burriac (A. M.ª RAURET, *Las placas de pizarra de la cultura megalítica Catalana*, a *Pyrenae I*, Barcelona 1965); i també de la cova del Bosquet (Montral) (S. VILASECA, *Reus y su entorno en la Prehistoria*, Reus, 1973).

(4) J. BARRIS: *Insculpturas rupestres en el Alto Ampurdán*, a rev. *de Arqueología* n.º 25, Madrid, 1983.

els Triangles Gravats de què ja parlarem, i d'altres atípiques com els "tallers de sílex" tan nombrosos a les comarques tarragonines (5) o a la Selva (Girona) (6). De fet no hi ha comparació possible entre la quantitat d'assentaments a l'aire lliure coneguts a Catalunya durant el neolític final-calcolític, i els ben escassos que coneixem avui dia dins del neolític mitjà dels Sepulcres de Fossa.

També és destacable la nova presència de nivells del neolític final, d'enterrament o d'habitació, a les coves i abrics abandonats durant el neolític mitjà, que se superposen per tant als sediments del neolític antic moltes vegades.

A jutjar pel desplaçament relatiu de la població cap a la muntanya podem pensar que durant el neolític final-calcolític les activitats ramaderes (bous, xais) prendran una forta importància, iniciant-se potser ara els itineraris de transhumància als Pirineus i serralades interiors de Catalunya. Malgrat tot, com demostren els assentaments a la plana, les activitats agrícoles continuaran desenvolupant-se. Recordem a més a més les nombroses destrals polimentades i d'altres eines polides emprades per al treball de la fusta o les relles polides d'arada, així com els molins de pedra o les peces de falç de sílex, que ens parlen clarament d'aquestes activitats agrícoles.

La societat sembla jerarquitzada al neolític final-calcolític en relació als períodes anteriors, a jutjar pels tipus de sepulcres, uns molt més monumentals que altres, i també pels tipus d'aixovars allà dipositats. Aquest procés de jerarquització continuarà accentuant-se durant l'edat del bronze a Catalunya, moment en què el metall esdevindrà un diferenciador de classe social.

L'origen del nostre neolític final és avui força fosc. En efecte els canvis que s'esdevenen a mitjans del III mil·lenni són bastant sobtats, en especial l'adopció del ritu d'enterrament col·lectiu, i les noves sèries de materials arqueològics així ho confirmen perquè són difícils els enllaços amb el període anterior dels Sepulcres de Fossa.

Les poques estacions a l'aire lliure del neolític mitjà dels Sepulcres de Fossa, com les estructures de la Bòbila Madurell i de Can Soldevila (Vallès Occidental) (7), no presenten continuïtat fins al neolític final. Igualment els nous assentaments a l'aire lliure del neolític final coneguts com el Coll de Llinàs (Vallès Occidental), Riera Masarac (Alt Empordà) o les Escoles Nacionals de Sta. Perpètua

de Mogoda (Vallès Occidental) (8) acostumen a pertànyer a aquest únic moment cultural, sense restes d'ocupacions anteriors.

En tot cas no és descartable una continuïtat en els assentaments tipus "tallers de sílex", on una ocupació de finals del neolític mitjà sembla possible, en especial a zones megalítiques importants com les Gavarres en el cas de Can Crispins (Llagostera, la Selva) (6).

També trobem un fort trencament cultural entre el neolític mitjà i el neolític final en relació a les seves tombes. A part de la presència, segons A. Martín (9), d'elements verazians en alguna fossa de la Bòbila Madurell, la gran necròpolis dels Sepulcres de Fossa al Vallès Occidental, que ens poden parlar de contactes amistosos o d'una evolució "in situ" entre els Sepulcres de Fossa i el neolític final tipus Veraza o similar, en general a nivell de Catalunya veurem el canvi de les fosses o cistes d'enterrament als abrics, hipogeus, dòlmens, paradòlmens, coves sepulcrales que caracteritzen el neolític final-calcolític.

Potser una possible continuïtat la podríem veure en el pas de les cistes neolítiques a les megalítiques en les regions interiors de Catalunya, en especial l'altiplà de Solsona, que M. Cura ha estudiat (10), i potser també en els antics sepulcres de corredor de les Alberes que poden haver conegut una etapa dins la primera meitat del III mil·lenni a.C., de la qual no ens queda quasi bé cap testimoni arqueològic.

Per altra banda si observem les sèries de materials arqueològics veurem que s'han produït canvis notables. En especial destacarem el pas de les olles carenades llises, tan característiques dels Sepulcres de Fossa, a les formes més arrodonides del neolític final, decorades profusament amb motius de cordons llisos o pastilles, així com l'aparició de nou de decoracions gravades.

Dintre de la indústria lítica tallada passarem de les làmines de sílex melat i la dels micròlits geomètrics (triangles, trapezis), als grans ganivets gruixuts en sílex marró fosc o en placa lacustre, al costat de les puntes perforants de formes diverses. Dintre dels objectes d'adornament les peces de collaret de calaita en forma de barrilet i els braçalets de pectuncle desapareixen pràcticament, per ésser substituïts per peces de collaret en calcària, petxina, os, o esteatita. Els canvis en la indústria lítica polimentada i sobre la indústria òssia seran menors, però certament les grans relles d'arada del neolític mitjà s'enrarenen al neolític final, essent ara nombroses les petites destrals o eines polimentades diverses

(5) Veure S. VILASECA: *Reus y su entorno...* Ob. cit. 1973.

(6) N. SOLER: *El jaciment prehistòric de Can Crispins (Llagostera) a Cypsela II*, Girona, 1978.

El Jaciment prehistòric de Can Crispins i l'Aurinyacià de Catalunya, a *Cypsela IV*, Girona, 1982.

(7) M. LLONGUÉRAS, R. MARCET, A. PETIT: *Excavacions de jaciments neolítics a la Bòbila Madurell (St. Quirze del Vallès)*, a *Taula Rodona sobre El Neolític a Catalunya*, Montserrat, 1980.

R. MARCET: *Els jaciments a l'aire lliure de Can Soldevila, Can Banús i Salcies*, a *Fulls d'Arqueologia i Història de Sta. Perpètua de Mogoda*, 1982.

(8) A. MARTÍN: *Le site d'el Coll (Llinars del Vallès, Barcelona)*, a *Le Groupe de Vèraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne*, Actes del Col·loqui de Narbona, 1977. París, 1980.

J. TARRÚS: *Riera Masarac (Pont de Molins, Alt Empordà)*, a *Les excavacions de Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982.

R. MARCET: *El jaciment de les Escoles Nacionals de Sta. Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental)*, a *Informació Arqueològica n.º 39*, Barcelona, 1982.

(9) Veure A. MARTÍN: *Le Groupe de Vèraza en Catalogne*, a *Le Groupe de Vèraza et la fin ...ob. cit.* 1980.

(10) M. CURA: *El grup cultural de les cistes neolítiques del Pre-Pirineu català (El Solsonià)*, a *Cypsela I*, Girona, 1976.

(aixes, cisells, etc.) fetes sobre roques d'importació encara que les destrals mitjanes sobre corniana segueixen essent majoritàries. Quant a les eines sobre os veurem un canvi en la tècnica de fabricació dels punxons, perquè si bé al principi del neolític final es continua amb la tècnica tradicional d'abrasió de metàpods d'ovi-càprid per obtenir punxons aplanats, poc a poc es va introduint la nova tècnica de flexió de tibies de conills o llebres que proporciona punxons més petits arrodonits i amb el còndil sencer. Aquesta darrera tècnica s'imposarà a finals del calcolític i a l'edat del bronze (11).

En resum doncs direm que avui la relació que s'observa entre el neolític mitjà i el neolític final és poc clara i la continuïtat del poblament difícil de precisar.

Per altra banda la situació es complica encara més per la irrupció vers el 2200 a.C. dels nous grups campaniformes en el panorama del nostre neolític final, que certament l'enriqueix alhora que aporta nous i greus problemes d'interpretació de l'evolució del poblament com tot seguit veurem. De fet l'ocupació dels mateixos jaciments d'enterrament (coves, dòlmens, abrics, etc.), molt més nombrosos que els d'habitació, pels diferents grups del neolític final-calcolític des dels més antics, com el de Veraza per exemple, fins als més recents com els campaniformes, dificulta enormement el desstriament dels diferents complexos i la comprensió global de la seva evolució cronològica. En aquest sentit la manca d'estratigrafies o de troballes tancades no ens permet ara per ara tenir cap seguretat sobre les probables superposicions o sobre les pervivències o interrelacions dels diferents grups del neolític final-calcolític, que sens dubte esdevenen als jaciments sepulcral de caràcter col·lectiu.

Malgrat tot pensem que en aquest moment es podria entendre l'evolució dels grups culturals del nostre neolític final-calcolític de la següent manera, que comporta dues fases diferenciades abans i després dels complexos campaniformes.

A) 1.ª FASE: NEOLÍTIC FINAL (2500-2200 a.C.)

En aquesta primera fase estaríem pròpiament en un neolític final perquè no tenim cap prova per ara de la presència d'eines de metall a Catalunya en aquest període, igual que passa en el neolític final (tipus Veraza) del Rosselló-Aude al Sud-Est de França.

Actualment a Catalunya només tenim ben diferenciat el Grup de Veraza o similars, que apareix clar a la Catalunya Vella sobretot (12). Recordem en aquest sentit els jaciments a l'aire lliure d'habitació coneguts al Vallès Occidental, com el Coll de

(11) Per a tècniques en indústria òssia veure: J. M. RUEDA, *Estudi tecnològic de la indústria òssia prehistòrica de les comarques gironines (Reclau Viver, Bora Gran d'en Carreras, Encantades de Martís)*, Tesina de llicenciatura, Inèdita, Barcelona, 1983.

(12) J. GUILAINE, dirigeix: *Le Groupe de Veraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne, Actes del Col·loqui de Narbona, 1977*, París, 1980.

Llinàs o de les Escoles Nacionals de Sta. Perpètua de Mogoda, o també a l'Alt Empordà, com els de Riera Masarac (Pont de Molins) (8) i del Turó de les Corts (l'Escala) (13). Igualment coneixem força jaciments d'habitació en cova d'aquest grup de Veraza com per exemple les de Roca Roja i Canal dels Avellaners (Berga) (14), coves d'en Pau i del Reclau Viver (Serinyà, Banyoles) (15) o la cova Verda (Garraf) (16), així com jaciments d'enterrament en cova, col·lectius, com a la cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental) (17). Als dòlmens els elements més vells coneguts, propis d'un neolític final, apunten tant a la presència d'elements tipus Veraza (Mas Bousarenys a Sta. Cristina d'Aro, Baix Empordà) com a la d'elements tipus Triangles Gravats (Cementiri dels Moros de Torrent, Baix Empordà), en zones molt pròximes (18).

Per això en el cas dels dòlmens és difícil de saber a quin grup cultural cal atribuir la seva construcció i primera utilització, fins que no en trobem algun no espoliat que permeti estudiar bé les diferents fases de la seva utilització.

Recentment s'han diferenciat elements ceràmics tipus Triangles Gravats, que no es poden relacionar amb el grup de Veraza, en diversos jaciments de Catalunya (19) com a la cova de Toralla (Pallars Jussà) (20), la cova dels Encantats (Serinyà), galeria catalana de la Torre del Moro de Llanera (Solsonès), cova de la Font del Molinot (Vilafranca del Penedès), cova de l'Hospital (Montblanc), i "tallers de sílex" de les Benes i Cantacorbs (Rojals, Tarragona) (19). Curiosament un vas amb triangles gravats superposats, molt semblat al de la cova de la Font del Molinot, ha aparegut també a la cova del Forcón (Osca) (21), cosa que estén la presència d'aquestes ceràmiques gravades fins més enllà de Catalunya.

L'origen d'aquestes ceràmiques gravades, deriva des sembla del neolític francès de Chassey, cal buscar-lo en el grup de Treilles dels Grands Causses

(13) J. TARRÚS: *Ceràmiques neolítiques del Turó de les Corts (Empúries)*, a *Informació Arqueològica* n.º 33-34, Barcelona, 1980.

(14) A. MARTÍN: *El grupo de Veraza en el Berguedà*, a *Cypsela I*, Girona, 1976.

(15) J. TARRÚS, *L'Alta i la Baixa Garrotxa ...ob. cit.* Vic, 1982.

(16) A. PETIT-J. ROVIRA et alii: *El jaciment arqueològic de la cova Verda i alguns problemes del neolític i de l'edat del bronze a Catalunya*, a *Quaderns de Treball* n.º 3, Barcelona, 1980.

(17) A. MARTÍN: *Avance de los resultados obtenidos en las excavaciones de la cueva del Frare (Matadepera, Barcelona)*, a *Arrahona 10*, Sabadell, 1980.

(18) L. ESTEVA: *Sepulcros megalíticos de las Gabarras, I*, CSM III, Girona, 1964, fig. 8.

L. ESTEVA: *Sepulcros megalíticos de las Gabarras, III*, CSM V, Girona, 1970, fig. 49.

(19) J. TARRÚS: *La céramique à triangles hachurés et coupes en calotte de la grotte des Encantats (Serinyà, Gérone)*, a *Le Groupe de Veraza et la fin ...ob. cit.* 1980.

J. TARRÚS: *Els Triangles Gravats de la Cova dels Encantats (Serinyà). Un nou horitzó calcolític a Catalunya*, al *III Col·loqui Internacional de Prehistòria de Puigcerdà*, 1978 (en premsa).

J. TARRÚS: *L'Alta i la Baixa Garrotxa ...ob. cit.* 1980.

(20) J. MALUQUER: *La cueva de Toralla*, Zaragoza, 1949.

(21) V. BALDELLOU: *El neolítico antiguo en el Alto Aragón*, a *Actes del Col·loqui Internacional sobre Le Néolithique Ancien du Midi Méditerranéen*, Montpellier, 1981.

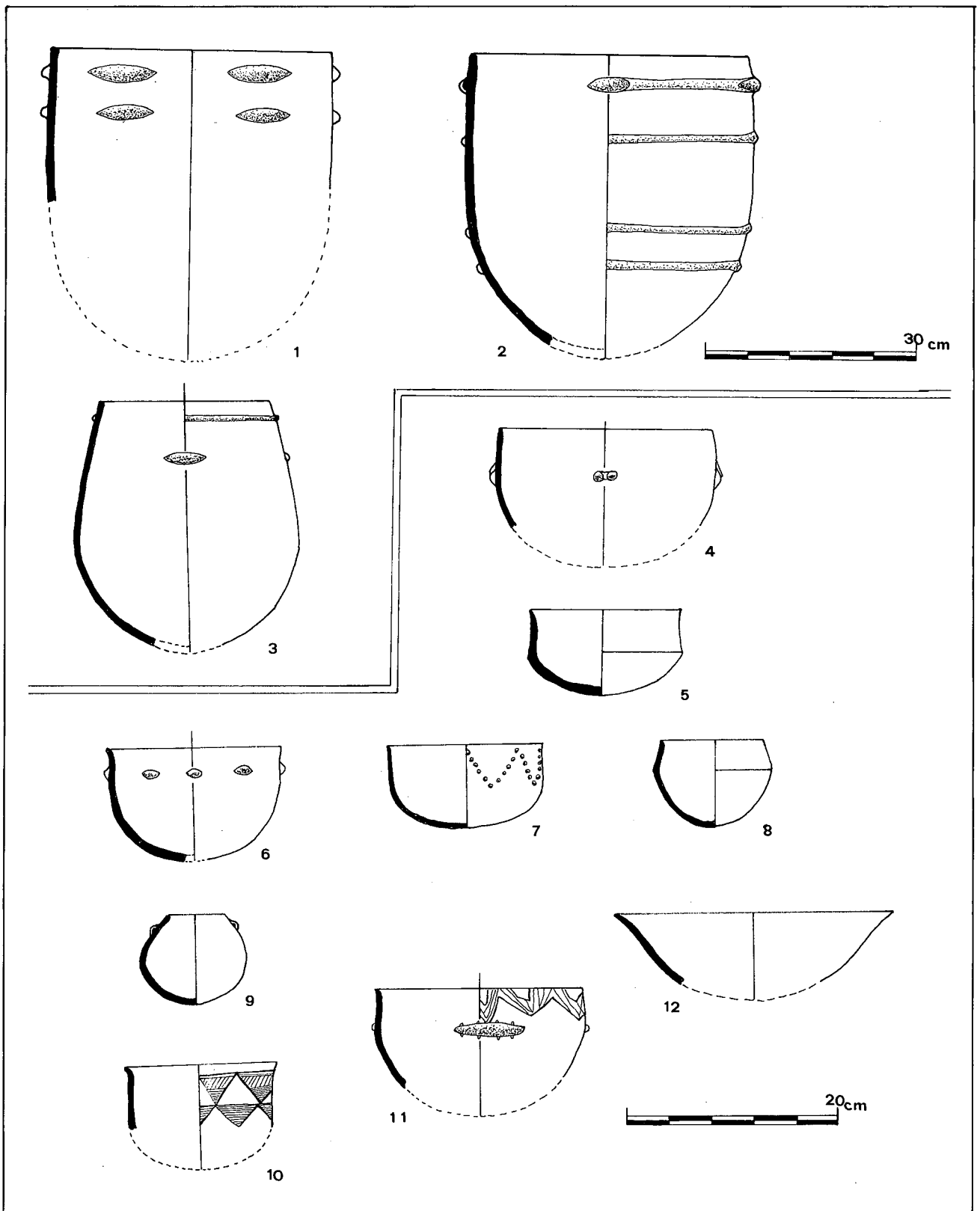

Fig. 1. - *Materials ceràmics dels grups locals del Neolític Final / Calcolític a Catalunya (2500-1800 a.C.).*

- 1: Cova d'habitació del Reclau Viver (Serinyà).
- 2: Assentament a l'aire lliure de Riera Masarac (Pont de Molins).
- 3-4: Cova d'habitació d'En Pau (Serinyà).
- 5: Abric d'enterrament de Calvet (Torroella de Montgrí).
- 6: Cova d'enterrament de la Caula (Pont de Molins).
- 7-8: Cova d'enterrament de les Encantades de Martís (Banyoles).
- 9-10: Galeria gran catalana del Cementiri dels Moros (Torrent).
- 11-12: Cova d'enterrament dels Encantats de Serinyà.

(22) que s'estén fins al Llenguadoc Occidental, on trobem les mateixes formes i decoracions que als jaciments catalans.

Es difícil avui dia amb tan poques dades valorar la importància d'aquestes ceràmiques gravades que apareixen en els jaciments catalans del neolític final.

En general els autors catalans que es dediquen al neolític final accepten l'existència d'un sol grup de Veraza que s'estendria des de l'Aude-Rosselló fins a la Catalunya Vella amb seguretat, mentre que a les terres tarragonines els conjunts són massa atípics durant el neolític final com per assignar-los a un grup concret, encara que com ja hem dit hi existeixen ceràmiques gravades. Però el fet de trobar jaciments com la cova dels Encantats (Serinyà), tipus Triangles Gravats, i sense cap element relacionable amb Veraza, al costat a vegades d'altres estacions clarament verazianes, com les coves del Reclau Viver o de Pau a pocs quilòmetres dins de Serinyà mateix, fa pensar que a inicis del neolític final Catalunya rebria almenys dues influències distintes des de la vessant Nord dels Pirineus. Posteriorment aquests dos grups, Veraza i Triangles Gravats, es podrien haver fusionat, formant un neolític final atípic al Sud dels Pirineus cosa de la qual no tenim cap testimoni clar.

En tot cas sembla que a la Catalunya Vella hi ha una varietat de complexos del neolític final superior a la que s'observa al Rosselló-Aude, molt unificada aquesta zona darrera pel grup de Veraza.

Sigui com sigui cal recordar que per damunt d'aquests grups culturals que intentem definir durant el neolític final de Catalunya, està el fet del límit Sud de l'expansió del megalitisme, que coincideix aproximadament amb les comarques tarragonines. La no construcció de dòlmens i l'ús exclusiu de coves sepulcral o d'abrics al Sud de Catalunya, en clara relació amb el mateix fet del País Valencià, així com l'atipicitat dels materials arqueològics de les terres tarragonines durant el neolític final-calcolític envers els de la Catalunya Vella, rica en megàlits per altra banda, creiem que ha de tenir algun significat a nivell cultural.

Només estudis conscienciosos dels nostres jaciments d'aquest període al Nord i Sud de Catalunya permetran d'establir la importància relativa dels grups que hem esmentat (Veraza, Triangles Gravats), així com d'altres que encara no coneixem.

Sigui com sigui aquests dos grups i similars serien els responsables dels enterraments col·lectius en coves o dòlmens de Catalunya, així com també els pobladors dels assentaments d'habitació coneguts en coves o a l'aire lliure d'aquesta època, alguns dels quals perduraran fins a la nostra segona fase o neolític final-calcolític, ja en presència dels complexos campaniformes.

Malgrat tot existeixen ara per ara pocs jaciments d'habitació o d'enterrament on aquests dos grups (Veraza, Triangles Gravats) apareixin clars. En la majoria es tractarà de conjunts atípics en els quals és difícil inclús, si no tenim elements clars d'origen

campaniforme, assegurar si pertanyen a un neolític final inicial o a un neolític final-calcolític més tardà, coetani ja dels campaniformes.

Aquest problema és especialment important en els aixovars recuperats dels nostres grans dòlmens (sepulcres de corredor, galeries catalanes), quasi sempre barrejats a Catalunya, i on és difícil de situar cronològicament pel seu caràcter atípic els pocs elements no-campaniformes localitzats, que poden ésser anteriors al grup Campaniforme (=1.^a fase o neolític final) o bé ésser-ne coetanis (=2.^a fase o neolític final-calcolític). Més endavant tornarem a parlar d'aquesta qüestió.

Està clar però que ja en la primera fase del neolític final existirien múltiples fàcies regionals o comarcals a Catalunya, totes interrelacionades entre elles. En algunes zones on hi ha fortes concentracions megalítiques, en terrenys granítics o pissarosos com les Alberes o les Gavarres, i també moltes coves sepulcral, en terrenys calcaris com Serinyà o el Montgrí, com és el cas de les comarques gironines de l'Empordà i Banyoles, sembla normal pensar en grups de poblament diferenciats, malgrat que als aixovars localitzats o als materials d'habitació coneguts els elements siguin molt semblants. Per exemple recordem que les plaquetes d'esquist que constitueixen un element característic dels nostres grans dòlmens empordanesos durant el neolític final-calcolític, són conegudes també a les coves sepulcral de l'Arbreda (Serinyà) en un context segurament verazià, i dels Encantats (Serinyà) en un context dels Triangles Gravats. Igualment coneixem ceràmica tipus Veraza o Triangles Gravats en els sepulcres de corredor o galeries catalanes empordaneses, encara que en poca quantitat, com és el cas del Mas Bousarenys i del Cementiri dels Moros (Baix Empordà) ja esmentats (18).

Quant a la indústria lítica tallada o polida, com els grans ganivets o falçs i les puntes perforants de sílex marronós, o les destrals polides sobre roques dures, així com pel que fa als objectes d'adornament com les peces de collaret de diversos materials, els paral·lelismes sempre han estat clars i per tant no hi insistirem.

B) 2.ª FASE: NEOLÍTIC FINAL-CALCOLÍTIC (2200-1800 a.C.)

Aquesta segona fase quedaria marcada, com ja hem dit, per la irrupció dels complexos campaniformes que es faran omnipresents en els jaciments d'enterrament col·lectiu del neolític final-calcolític, malgrat que les inhumacions típiques dels grups campaniformes acostumen a ésser en fosses individuals o de parella.

Cal remarcar que en aquest moment s'empraran amb fins sepulcral no solament els dòlmens antics (sepulcres de corredor, galeries catalanes), sinó que també se'n bastiran de nous (cambres simples, cistes megalítiques), alhora que s'intensifiquen els enterraments en abrics granítics, paradòlmens, hipogeus o coves sepulcral.

Si admetem, com nosaltres fem, l'existència d'un Grup Campaniforme independent dels grups locals del neolític final-calcolític, llavors tindrem

(22) G. COSTANTINI: *Chalcolithique et céramique à triangles hachurés des Grands Causses*, a BSPF, París, 1967.

L. BALSAN-G. COSTANTINI: *La grotte I des Treilles (St. Jean-St. Paul, Aveyron)*, a Gallia-Préhistoire XV, París, 1972.

durant aquesta segona fase una simultaneïtat de poblament. Així tindriem:

1. - En primer lloc els grups del neolític final anteriors que continuaran fins a entrar en contacte amb el bronze antic com pot ésser el cas dels jaciments a l'aire del Pont del Gurri (Osona) i de Joan Ràfols (Sta. Coloma de Gramenet) (23). Aquests grups incorporen sovint, però no sempre, elements d'origen campaniforme, com ceràmica, botons perforats en V, etc., sobretot com a moda funerària, cosa que ens crearà nous problemes de destriament entre aquests grups no-campaniformes i els pròpiament campaniformes.

Els conjunts del neolític final-calcolític de les coves d'enterrament de les Encantades de Martís (Banyoles), Can Sadurní (Begues), o les tarragonines de l'Arbonès (Pradell), Cau d'en Serra (Picamoixons), o de l'Heura d'Ulldemolins (24), il·lustren el que podrien ésser aixovars d'aquesta fase segona no-campaniforme, potser la menys ben diferenciada en el moment actual de la investigació.

Aquests grups no-campaniformes de la segona fase poden estar culturalment en un neolític final, com els seus antecessors, o bé ésser ja calcolítics (amb metal·lúrgia del coure) per influències dels campaniformes coetanis. No tenim per ara proves en cap dels sentits, i per tant ens sembla millor englobar aquests grups en un neolític final-calcolític (2200-1800 a.C.), perquè sens dubte les variacions sobre aquest aspecte en les diferents fàcies regionals seran múltiples.

Ja hem parlat dels llocs d'enterrament emprats per aquests grups del neolític final-calcolític, quant als llocs d'habitació direm que no hi ha proves de continuïtat en alguns assentaments a l'aire lliure coneguts, com el del Coll de Llinars (Vallès Occidental) o de Riera Masarac (Alt Empordà) (8) que semblen aturar-se al neolític final, mentre que en altres, tipus "tallers de sílex" com el de Can Crispins (Llagostera) (6), trobem senyals de continuïtat entre les dues fases. Sobre la continuïtat o no entre el neolític final i el neolític final-calcolític als llocs d'habitació en cova, com a la de Pau (Serinyà) (15) o a les d'abric II de Roca Roja i la cova del Canal dels Avellaners (Berguedà) (14), no tenim encara proves segures en cap sentit.

2. - En segon lloc el grup Campaniforme, ja plenament calcolític que com hem dit consideràvem independent. L'existència de grups campaniformes independents dels locals del neolític final-calcolític, la considerem provada per la seva aparició en nivells d'habitació o enterrament en coves com la del Frare (Vallès Occidental) o de Toralla (Pallars Jussà), per damunt d'un neolític final tipus Veraza o

Triangles Gravats (17,20), o bé per sota d'un bronze antic a la cova de Pau (Serinyà) (15).

Per altra banda coneixem troballes tancades d'aquest grup Campaniforme en les tombes en fossa del Collet de les Forques (Espunyola) (25) o en els dipòsits del Torrent de St. Oleguer (Sabadell) (26), per als estils Internacional i Regional Pirenenc respectivament. Igualment és coneguda l'existència d'assentaments campaniformes, d'estils regionals sempre, a zones properes de Catalunya com Osca, la Meseta o el Sud de França (27), a part de zones més llunyanes com Andalusia o Portugal (28). Al Sud de França, al Llenguadoc Oriental, apareixen a vegades aquests poblats campaniformes, com el de Bois Sacré (Maruéjols), a prop d'assentaments calcolítics locals, tipus Fontbuisse, que han d'ésser coetanis.

Si seguim els esquemes sobre l'aparició i l'evolució del Grup Campaniforme a la Península i al Sud de França que han assenyalat J. Guilaine i R. H. Harrison (29,30), haurem de considerar provada la primacia dels campaniformes Internacionals sobre els Regionals, tant per la seva cronologia absoluta per C 14, especialment fiable al Sud de França, on tenim sèries més llargues, com pels materials associats en troballes tancades, d'aire més antic en el cas dels campaniformes Internacionals. Igualment cal considerar també la significativa quasi absència de vasos campaniformes Internacionals en les cambres simples megalítiques del Pirineu Occidental de Catalunya, que es daten generalment en el calcolític o l'edat del bronze antiga. Desgraciadament, però, no coneixem encara avui dia cap superposició clara dels dos estils -Internacional-Regional- sigui en sepulcres o els assentaments, que clarifiquin la qüestió de la seva cronologia relativa a Catalunya.

Recordem que els complexos campaniformes Internacionals, coneguts bàsicament per troballes tancades o per aixovars barrejats de tombes, acostumen a tenir vasos campaniformes amb carenes dures i bases planes o umbilicades, així com bols hemisfèrics de diverses grandàries, però molt rarament apareixen les cassoles carenades, que seran en canvi normals en els estils Regionals, encara que no gaire en els grups catalans Pirenenc i de Salomó.

(25) J. SERRA VILARÓ: *La civilització megàlica a Catalunya*, Solsona, 1927.

(26) J. DE SERRA RÀFOLS: *Sepulturas con vaso campaniforme descubiertas en Sabadell, a Arrahona 1-2*, Sabadell, 1952.

(27) V. BALDELLOU: *El neo-eneolítico en el Alto Aragón*, 1.ª Reunión de Prehistoria Aragonesa, Huesca, 1981.

V. BALDELLOU: *Estado actual de la Prehistoria en el Alto Aragón, a IV Coloquio Int. Preh. Puigcerdà*, 1982.

L. ROUDIL et alii: *L'habitat campaniforme de St. Côme et Maruéjols*, a *Gallia-Préhistoire*, 17, fasc. 1, 1974, París.

J. et O. TAFFANEL: *La station préhistorique d'Embusco*, C.L.P.A., 6, 1973.

SALVADOR QUERO-M.ª C. PRIEGO: *Noticia sobre el poblado campaniforme de El Ventorro (Madrid)*, a *Zephyrus XXVI-XXVII*, Salamanca, 1976.

M.ª R. LUCAS-C. BLASCO: *El habitat campaniforme de "El Perchel" en Arcos del Jalón (Soria)*, *Not. Arq. Hisp.* 8, Madrid, 1980.

(28) W. SCHULE-M. PELLICER: *El cerro de la Virgen (Orca, Granada)*, a *Exc. Arq. Esp.* n.º 46, Madrid, 1963.

O. DA VEIGA FERREIRA-M. LEITAO: *Portugal pré-histórico, seu enquadramento no mediterrâneo*, Lisboa, 1981.

(23) A. MARTÍN: *El grupo de Veraza en Cataluña*, a *CNA XIV*, Vitoria, 1975.

A. MARTÍN: *Análisis del material arqueológico del fondo de caña de Juan Ráfols (Sta. Coloma de Gramenet)*, a *Puig Castellar n.º 4. Tercera época*, 1982.

(24) S. VILASECA: *Reus y su entorno en la Prehistoria*, ob. cit. 1973.

A. BLASCO et alii: *La cova de Can Sadurní, una cruïlla de camins a Pyrenae 17-18*, Barcelona, 1982.

J. TARRÚS: *L'Alta i la Baixa...* ob. cit. 1982, per a les Encantades de Martís.

Les decoracions seran a base de:

- Línies circulars impreses per pinta (puntillat), amb corda (cordat) o bé incises.
- Bandes puntillades de segments oblics de direcció alterna, resseguides per línies impreses amb pinta o amb corda (tipus mixt, el cas darrer).
- Motius puntillats geomètrics, fets amb pinta.

Existeixen també decoracions geomètriques puntillades que ja incorporen a vegades motius estampats o incisos, dintre d'estils intermediaris entre l'Internacional i els Regionals (29), poc coneguts encara a la Catalunya Sud però visibles al Rosselló-Aude.

Acompanyen aquests complexos campaniformes ceràmiques llises en forma de gobelets acampanats o bols diversos sobretot; així com també braçals d'arquer d'esquist; botons d'os perforats en V, tipus rodó, en tortuga, quadrats o prismàtics petits, essent el tipus Durfour quasi desconegut a Catalunya; puntes de sageta de sílex amb peduncle i aletes quadrades; i les primeres eines de coure com punyals d'espiga, puntes de sageta llanceolades, o alenes bipuntades de secció rodona, i potser ja alguna d'estrat plana.

No coneixem per ara assentaments a l'aire lliure, ni en cova segurs, dels complexos campaniformes Internacionals al Sud-Est de França ni a Catalunya, encara que existeixen nivells d'habitació d'aquesta classe al Sud-Est de la Península i a Portugal (28). En canvi són freqüents les troballes d'enterraments d'aquests grups sigui en tombes tancades o més freqüentment en sepulcres col·lectius (dòlmens, coves, hipogeus) que comparteixen amb altres grups calcolítics locals (o del neolític final-calcolític).

Segons la tradició funerària d'aquests grups campaniformes a tot Europa (30) sembla que la seva tomba pròpia seria la fossa, amb inhumacions individuals o de parella com ja hem dit, que s'acomoda a les modes locals. Aquest seria el cas de la fossa amb gran llosa megalítica del Collet de les Forques (Espunyola) (25), en una comarca de forta tradició megalítica, o de les sitges de Villa Filomena (Castelló) (31) i del túmul de l'Atalayuela (Logroño) (32) que són tipus de tombes atípics en la cultura campaniforme, especialment la darrera amb enterraments col·lectius.

Però normalment s'empren com ja hem dit els sepulcres col·lectius locals, i així apareixen conjunts de campaniformes Internacionals en coves com les d'en Pau (Serinyà, Banyoles) (33), Aigües

(29) J. GUILAINE: *La civilisation du vase campaniforme dans les Pyrénées françaises*, Carcassonne, 1967.

- *Les campaniformes Pyreneo-Languedociens. Premiers résultats au C 14*, a *Zephyrus XXV*, Salamanca, 1974.

- *La civilisation des gobelets campaniformes dans la France méridionale*, a *Colloque XXIV, IX Congrès de UISPP*, Nice, 1976.

(30) R. J. HARRISON: *The Bell Beaker cultures of Spain and Portugal*, Harvard University, 1977.

- *The Bell Beaker Folk. Copper Age Archaeology in Western Europe*, London, 1980.

(31) F. ESTEVE GÁLVEZ: *Cerámica de cuerdas en la Plana de Castellón a IV Congreso I.C.C.P.*, 1954.

(32) I. BARANDIARÁN: *La Atalayuela: fosa de inhumación colectiva del eneolítico en el Ebro Medio*, a *Inst. Príncipe de Viana, año 39, n.º 152-153*, Pamplona.

(33) J. TARRÚS: *Cerámica campaniforme a la comarca de Banyoles*, a *Quaderns del CEC I*, Banyoles, 1979.

Vives i Solanells (Brics) i Corderroure (Lledurs) (34), o al Calvari d'Amposta (35) entre altres. De la mateixa manera apareixen a dòlmens com el sepulcre de corredor de Gutina (St. Climent Sescebes) o del Barranc (Espolla) tots dos a l'Alt Empordà (36), a la gran galeria catalana del Cementiri dels Moros de Torrent (Baix Empordà) (37), o a la petita galeria catalana del Coll de Madàs (Cantallops) a l'Alt Empordà (38), entre molts d'altres.

Recordem també que apareixen campaniformes Internacionals en hipogeus o coves artificials com les ben conegudes de Portugal, per exemple les de St. Pere d'Estoril o d'Alapraia (Lisboa) (39).

Quant als complexos campaniformes d'estils Regionals, tipus Pirenenc o Salomó a Catalunya, són coneguts també per troballes tancades en tombes, nivells estratigràfics en coves d'habitació o d'enterrament, assentaments a l'aire lliure, i per aixovars barrejats en sepulcres col·lectius.

Acostumen a tenir vasos campaniformes de línia ondulada suau i bases umbilicades generalment, al costat de bols hemisfèrics, i de cassoles carenades, poc freqüents aquestes darreres als grups Pirenenc i Salomó catalans però característiques en canvi del grup de Ciempozuelos a la Meseta castellana (40). No falten tampoc els vasos llisos o decorats amb mugrons (bols, cassoles, gobelets acampanats, gerres d'emmagatzement), que poden ésser influències dels grups locals del neolític final-calcolític. Aquestes formes es troben sobretot en jaciments d'habitació com les coves del Camp de Tarragona, dins el grup de Salomó (41).

Les decoracions són bàsicament motius geomètrics fets per incisió o per estampat, essent més freqüent aquesta combinació en el grup Pirenenc i dominant la decoració incisa en el de Salomó.

Acompanyen aquests complexos de campaniformes Regionals els braçals d'arquer d'esquist; els botons d'os perforats en V, tipus prismàtics petits o grans (=separadors) o bé tetraèdrics, fent-se estrany els tipus anteriors rodons o de tortuga, més normals en el campaniforme Internacional. En aquests grups de campaniforme Regional els objectes de metall en coure es multipliquen a nivell Peninsular en relació als grups Internacionals, apareixent les

(34) J. SERRA VILARÓ: *El Vas Campaniforme a Catalunya i les coves sepulcralcs eneolítiques*, Solsona, 1923.

A. CASTILLO: *La cultura del vaso campaniforme*, Barcelona, 1928.

(35) F. ESTEVE GÁLVEZ: *La cueva sepulcral del Calvari d'Amposta*, a *Pyrenae II*, Barcelona, 1967.

(36) Per al vas campaniforme Internacional del dolmen de Gutina veure la fotografia publicada al catàleg de l'exposició *L'Arqueologia Catalana Avui*, Dep. Cult. Generalitat, 1982.

Per al vas campaniforme Internacional del Barranc veure fotografia a: L. PERICOT, *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura Pirenaica*, Barcelona, 1950.

(37) L. ESTEVA: *Sepulcros megalíticos de las Gabarras, III*, CSM, V, Girona, 1970.

(38) Aquest dolmen fou excavat per nosaltres amb J. Castells, Rosó Vilardell i Júlia Chinchilla per la primavera de 1981. Memòria presentada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat l'any 1984.

(39) O. DA VEIGA FERREIRA: *La culture du Vase Campaniforme au Portugal*, a *Mem. Ser., Geol. Port. n.º 12*, Lisboa, 1966.

(40) G. DELIBES: *El vaso campaniforme en la Meseta Norte española*, Valladolid, 1977.

(41) S. VILASECA, Reus y su entorno... ob. cit. 1973.

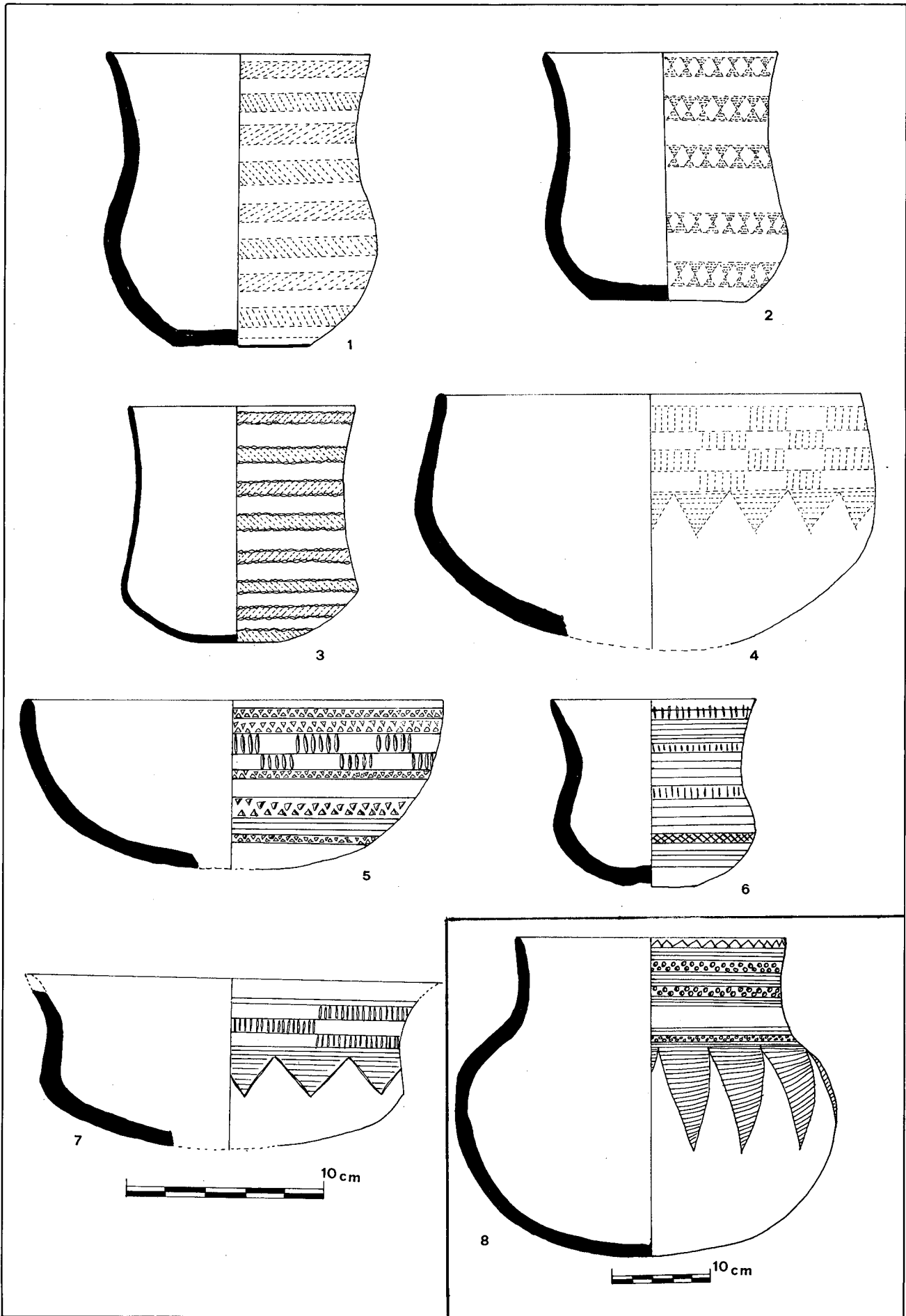

Fig. 2. - *Materials ceràmics dels grups campaniformes del Calcolític a Catalunya (2200-1800 a.C.). N.º 1-4: Campaniforme Internacional. - N.º 5-7: Campaniforme Regional, tipus Pirinenc. - N.º 8: Campaniforme Regional, tipus Salomó.*

- 1: Cova d'enterrament de Solanells (Olius).
 2-5: Cova d'enterrament d'Aigües Vives (Brics).
 3: Sepulcre de corredor del Barranc (Espolla).
 4: Galeria gran catalana de Puig ses Lloses (Folgueroles).
 6-7: Cova d'enterrament de Sant Oleguer (Sabadell).
 8: Cova d'enterrament d'Arbolí (Tarragona).

(Tots els dibuixos, excepte el n.º 3, són trets de "The Bell Beaker cultures of Spain and Portugal" de R. J. Harrison, Harvard University, 1977).

puntes de sageta tipus Palmela, les diademes d'or, els anells de plata, mentre seran més normals els punyals d'espiga i les destrals planes de coure. No obstant a Catalunya, molt pobre en objectes metàl·lics, veurem com les puntes de sageta de sílex amb peduncle i aletes quadrades substitueixen pràcticament a les puntes de coure (tipus Palmela) que en canvi són corrents al grup de Ciempozuelos (Meseta) o de Palmela (Portugal).

Tenim algun indicati a Catalunya d'assentaments a l'aire lliure de grups campaniformes Regionals, tipus Pirinenc, com les troballes als voltants del poblat ibèric d'Ullastret (Baix Empordà) (42) o al davant de l'església de Sta. Maria de Porqueres, darrera la qual hi ha també un important poblat ibèric, al costat de Banyoles (43). Però de fet la seguretat de l'existència d'aquests assentaments a l'aire lliure de grups de campaniformes Regionals la tenim gràcies a les troballes d'aquesta classe al Sud-Est de França, Osca, la Meseta, Andalusia o Portugal, tal com ja havíem esmentat (27, 28).

A les coves coneixem nivells d'habitació d'aquest moment dins del grup de Salomó a Catalunya (41), o al grup de Ciempozuelos a la Meseta (cova de Somaén, Sòria) (44) entre altres.

Les sepultures pròpies dels campaniformes Regionals continuaran essent les fosses, com al grup de Ciempozuelos (40) a la Meseta, mentre que a Catalunya són força estranyes (45). Existiria també la variant dels enterraments en sitges, com passa al jaciment de Carmona (Sevilla) (46), igual que en el cas del campaniforme Internacional (Villa Filomena, Castelló).

Però també, com abans, s'utilitzaren intensament els sepulcres col·lectius dels grups del neolític final-calcolític per als enterraments dels grups campani-

formes Regionals, en especial a Catalunya. Així trobarem aixovars d'aquesta classe, dins el tipus Pirinenc, al sepulcre de corredor del Solar d'en Gibert (Rabós d'Empordà) (47), o a la galeria catalana del Mas de la Mata (Port de la Selva, Alt Empordà) (48) entre altres, essent especialment freqüent a les cambres simples i cistes megalítiques de la Catalunya inferior (49). Igualment els trobem a coves sepulcrales com la de Toralla (Pallars Jussà) (20), Aigües Vives (Brics) i Llera (Lladurs) (34), en abrics granítics com els de la Serra de Sta. Coloma de Farnés (50), o en paradòlmens sobre abric granític com el de Mas Asols (St. Feliu de Guíxols) (51) i sobre cova com el del Tossal Gros (Torroella de Montgri) (52).

Igualment es continuaran emprant els hipogeus, encara que a Catalunya no en tenim proves als pocs coneguts que hi ha avui dia, com els de la Tuna (Solius, Llagostera), Mas Rissec (Llagostera) o als dos de les Falugues (Begur) tots al Gironès i Baix Empordà (53), però sí en canvi a Portugal en els d'Alapraia (Lisboa) i St. Pere d'Estoril, ja citats anteriorment (39).

L'impacte d'aquests complexos campaniformes entre els grups locals del neolític final-calcolític a Catalunya degué ésser molt fort. En alguns casos es produïren fenòmens d'adopció d'elements campaniformes per part d'aquests grups indígenes, sense que es pugui però considerar una absorció total entre ambdós grups, perquè com ja hem explicat existeixen nivells estratigràfics en coves i troballes tancades en tombes que ens assegurin la pervivència dels grups campaniformes a part dels locals del neolític final-calcolític. A la vegada no cal menysprear la

(42) Fragments de vasos campaniformes inèdits al Museu d'Ullastret (Girona).

(43) J. COROMINAS-J. MARQUÈS: *La Comarca de Baño-las*, a *Catálogo Monumental de la Provincia de Gerona*, fasc. I, 1967, Girona.

J. TARRÚS: *Ceràmica Campaniforme a...* ob. cit. 1979.

(44) I. BARANDIARÁN: *Revisión estratigráfica de la cueva de la Mora (Somaén, Soria)*, 1968, a *Not. Arq. Hisp. -Prehistoria*-3. Madrid, 1975.

(45) R. J. HARRISON, *The Bell Beaker cultures...* ob. cit. 1977.

(46) Veure nota 45.

(47) J. TARRÚS-J. CASTELLS-J. CHINCHILLA-R. VILARDELL: *El dolmen del Solar d'en Gibert (Rabós d'Empordà) a Les excavacions a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982.

- *Els dòlmens de Comes Llobes de Pils i del Solar d'en Gibert (Rabós d'Empordà)*, a *Exc. Arq. Cat.* (en premsa).

(48) A. PANYELLA-J. GARRIGA: *Excavación de tres megalitos en Port de la Selva (Alto Ampurdán)*, a *Ampurias VII-VIII*, Barcelona, 1946.

(49) J. SERRA VILARÓ: *La civilització megalítica...* ob. cit. 1927.

M. CURA MORERA: *El megalitisme i el vas campaniforme a les conques del Segre i del Llobregat Alt*, a *Cypsela I*, Girona, 1976.

(50) Tenim notícia que aquests materials dels abrics granítics de Sta. Coloma de Farnés es publicaran pròximament a *Cypsela* per E. Pons, M.ª del Vilà, i Nèstor Sanchiz. Són actualment al Museu Municipal de St. Feliu de Guíxols.

(51) L. ESTEVA: *Sepulcros megalíticos de las Gabarras. Notas complementarias a Cypsela II*, Girona, 1979.

(52) L. ESTEVA-L. PERICOT: *La cueva-dolmen del Tossal Gros (Torroella de Montgri, Gerona)*, a *CNA XII, Jaén*, 1971. Zaragoza, 1973.

(53) L. ESTEVA: *Sepulcros megalíticos de las Gabarras. Notas complementarias*, ob. cit. 1979.

influència que aquests grups locals degueren realitzar sobre els grups campaniformes, producte de la qual serien les ceràmiques domèstiques i altres objectes que trobem a vegades acompanyant els grups Pirinenc o de Salomó sobretot.

Segons les teories actuals més acceptades els complexos campaniformes Internacionals apareixen al Sud-Est de França, procedents de la zona del Rin central, baixats des d'Holanda, entre 2300-2200 a.C., allargant-se fins al 2100-2000 a.C., moment en què comencen a aparèixer els primers estils Regionals, tipus Pirinenc o Provençal, evolucionats sembla ésser dels grups Internacionals anteriors.

A la zona que ara ens interessa, Catalunya, es diferencien actualment dos tipus de campaniformes Regionals: el Pirinenc, de la Catalunya Vella, a una i altra banda dels Pirineus, i el de Salomó, al voltants del Camp de Tarragona i la Catalunya Nova per extensió.

La separació dels nostres campaniformes Regionals en dos tipus o grups és antiga, i ha estat recollida recentment en les síntesis de R. J. Harrison sobre la Península (30), però de fet presenta nombrosos problemes de delimitació d'àrees i àdhuc de cronologia relativa entre ells dos. En principi es basa en la diferent composició dels conjunts de materials que ens han arribat, més ric en formes domèstiques el de Salomó que el Pirinenc, encara que això es podria explicar per la procedència en el primer cas dels materials de coves d'habitació en força ocasions al costat dels aixovars d'enterrament, mentre que en el cas del Pirinenc els materials provenen quasi exclusivament de conjunts funeraris (en dòlmens o coves sepulcral).

També està el fet de l'ús en el grup de Salomó només de coves sepulcral pels seus enterraments, mentre que al grup Pirinenc s'empren indistintament els dòlmens i les coves sepulcral. Però està clar que aquesta diferència correspon més als grups del neolític final-calcolític de la Catalunya Vella i Nova que als complexos campaniformes que simplement reutilitzen els seus sepulcres.

En tot cas les diferències més clares podrien estar, segons R. J. Harrison (30) en l'existència de formes domèstiques gegantines, entre elles vasos bomba amb clars paral·lels al grup Palmela de Portugal, amb parets de color marró o negres, enfront de les formes més tradicionals del grup Pirinenc (bols, vasos acampanats, etc.), amb parets vermelloses o marró clar. Sembla clar en qualsevol circumstància que la presència d'aquestes formes domèstiques gegantines, així com també pels tipus de decoracions amb predominància de l'incisió enfront l'estampat, a diferència del grup Pirinenc, fa que el grup de Salomó estigui més pròxim dels grups de la Meseta com Cienpozuelos, en especial als de la zona de Somaén (Soria), que el grup Pirinenc.

Aquesta semblança més forta del grup de Salomó amb els grups Regionals tardans, com el de Cienpozuelos, així com les pròpies característiques dels seus conjunts, han fet pensar a alguns autors com R. J. Harrison (30) que era posterior al grup Pirinenc. A més a més les altes dates per C 14 aconseguides per a aquest grup al Rosselló-Aude (29) que el farien començar entre 2100-2000 a.C. i acabar

abans del bronze antic (1800 a.C.), apunten també cap a una preeminència del grup Pirinenc dintre els estils Regionals catalans.

De fet l'única data per C 14 obtinguda fins ara a Catalunya per al grup Pirinenc a la cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental), excavada per A. Martín (17), ens situa a un nivell d'aquest estil campaniforme a 2040 a.C., per sota d'un nivell de l'edat del bronze antiga, datat per C 14 en 1840 i 1640 a.C., i per damunt d'un nivell del neolític final tipus Veraza, datat per C 14 en 2500 a.C.

És possible doncs pensar en una cronologia una mica més tardana per al grup de Salomó, dintre en part del bronze antic i parcialment coetani dels grups epicampaniformes de la zona, com el de l'Arbolí, estès també a la Catalunya Nova. D'aquesta manera seria més senzill d'entendre la seva presència en una zona tan restringida com el Camp de Tarragona i comarques limítrofes, propi d'un grup molt local, així com les seves diferències amb el grup Pirinenc.

En conclusió, és possible doncs que tot el Nord de Catalunya amb el Rosselló-Aude de l'altra banda dels Pirineus, sigui el marc geogràfic natural del grup Regional Pirinenc que seria el primer aparegut a la zona catalana, mentre que el grup de Salomó, una mica més tardà, podria servir de nexa d'unió amb els grups de la Meseta que tradicionalment es col·loquen al bronze antic (40).

Aquesta hipòtesi confirmaria la direcció Nord-Sud de la penetració dels complexos campaniformes a la Península, seguint la teoria del reflux de E. Sangmeister (54) que R. J. Harrison ha reformat parcialment després (30) però admetent sempre la direcció Nord-Sud de què parlem.

Esmentem de passada que el grup Pirinenc tindria també derivacions epicampaniformes durant el bronze antic, que correspondrien als estils "barbelé" de J. Guilaine (29) i en general a les decoracions d'estil campaniforme que perduren al Nord de Catalunya durant l'inici de l'edat del bronze (55).

Per altra banda cal recordar que la dispersió massiva al Rosselló-Aude i Catalunya dels botons d'os o d'altres matèries, perforats en V, tipus prismàtics petits i grans (separadors) o quadrats, que són quasi inexistent en altres zones properes, coincideix amb la presència geogràfica i cronològica dels complexos campaniformes locals, en especial els de l'estil Regional (Pirinenc-Salomó).

Aquest fet, alhora que individualitza els grups Regionals de la zona esmentada, estableix una relació segura entre el grup Pirinenc i el de Salomó, almenys pel que fa en aquest aspecte dels botons d'os perforats en V, tipus prismàtics o quadrats, que com és sabut continuen després a la mateixa zona catalana durant el bronze antic.

(54) E. SANGMEISTER: *La civilisation du vase campaniforme*, a *Actes du Premier Colloque Atlantique de Brest*, 1961. Rennes, 1963.

(55) Recordem el cas de les decoracions d'estil campaniforme, incises, que apareixen al jaciment a l'aire lliure de la Fonollera (Torroella de Montgrí, Girona), sota d'un nivell clar de l'edat del bronze final II-III A (Camps d'Urnes antics), segons E. Pons, *La Fonollera. Un poblado al aire libre del Bronce Final*, a *Sèrie Monogràfica I*, Diputació de Girona, 1977.

De tot el que hem anat explicant referent al nostre neolític final-calcolític (2500-1800 a.C.), destaca la gran dificultat que s'experimenta avui dia, per manca d'estratigrafies o de troballes tancades, a l'hora d'interpretar conjunts funeraris d'aquest moment procedents dels nostres sepulcres col·lectius (coves-dòlmens).

En efecte l'existència de grups locals del neolític final-calcolític i del grup campaniforme que empren sovint els mateixos jaciments d'enterrament, que són per altra banda la immensa majoria dels que posseïm, ha provocat la barreja d'aquests aixovars. Aquestes barreges són producte a vegades de la mateixa continuada utilització del sepulcre col·lectiu, i d'altres de les repetides violacions que han sofert (en especial els dòlmens), i també desgraciadament per les poc consciencioses excavacions arqueològiques que han patit, sovint simples buidades del contingut.

Així les coses, per tal d'interpretar aquests conjunts de materials barrejats del nostre neolític final-calcolític podem optar, al nostre entendre, per les següents possibilitats:

a. - *Substitució*: Ens referim a conjunts clars del neolític final (Veraza, Triangles Gravats, etc.) local, que són substituïts per complexos campaniformes (Internacional o Regional). Aquest cas el tenim documentat per estratigrafies en coves com la del Frare (Vallès Occidental) (17) o Toralla (Pallars Jussà) (20), i àdhuc en dòlmens com en la galeria coberta de Boun-Marcou (Mailhac, Aude) (56).

El resultat de la barreja serien materials clars del neolític final vell, i conjunts campaniformes fàcilment destriables, com en el cas de la cova Verda (Garraf) (16), o les coves de Pau i del Reclau Viver (Serinyà) entre altres (15). També seria el cas de la galeria catalana del Cementiri dels Moros (Baix Empordà) (37).

b. - *Adopció*: Ens referim al cas de conjunts locals tipus neolític final-calcolític de la nostra segona fase que han adoptat elements d'origen campaniforme com a moda en jaciments d'habitació (coves, aire lliure) en els quals serien minoritaris, o bé com a aixovars especialitzats en jaciments funeraris, en el qual cas podrien ésser inclús majoritaris enfront els d'origen local.

(56) H. MARTIN-GRANEL: *L'allée couverte de Boun-Marcou à Mailhac (Aude)*, a *Gallia-Préhistoire*, II, Paris, 1959.

El resultat de la barreja serien conjunts difícils de destriar a vegades dels pròpiament campaniformes, sobretot en els jaciments sepulcrales. En el cas dels jaciments sepulcrales aquesta opció de l'adopció podria ésser l'explicació dels conjunts barrejats de molts dels nostres dòlmens i coves sepulcrales, a menys que preferim donar més importància a l'opció següent de la simultaneïtat.

c. - *Simultaneïtat*: Ens referim al cas d'una utilització simultània per part dels grups del neolític final-calcolític locals de la nostra segona fase i pel grup campaniforme dels mateixos sepulcres col·lectius (coves-dòlmens), però no dels llocs d'habitació on continuarien separats. Així tindriem assentaments a l'aire lliure dels grups locals del neolític final-calcolític i del grup campaniforme, així com diferents nivells d'habitació en coves.

En aquest cas també els conjunts funeraris barrejats que en resultarien tindrien l'aspecte que ofereixen la majoria dels materials arqueològics procedents de les nostres coves sepulcrales o dòlmens, igual que passava en el supòsit anterior sobre l'adopció (57).

Aquestes opcions que hem enumerat deixarien encara en l'aire el problema de la possible existència de conjunts atípics locals, sense elements de tipus neolític final clarament pre-campaniformes o sense elements clars d'origen campaniforme, difícilment situables amb seguretat en la nostra primera o segona fase.

Pensem que la majoria dels problemes plantejats en aquestes consideracions només es resoldran a través de noves estratigrafies en coves, en l'excavació de nous assentaments a l'aire lliure, o de tombes tancades d'aquest període tan complex, així com en l'excavació més conscienciosa dels sepulcres col·lectius (coves-dòlmens) malgrat la dificultat que pot comportar el seu ús per grups diferents.

Ben segur que en els propers anys es podrà respondre a moltes de les qüestions que ara ens preocupen sobre aquest breu període de la nostra Prehistòria, tan ric pels canvis introduïts i per la varietat de grups locals que s'hi generaren arreu de Catalunya.

(57) H. DUDAY: *Les sépultures du Groupe de Veraza*, a *Le Groupe de Veraza et la fin...* ob. cit. 1980.